

Юлія Гереш

кандидатка юридичних наук, викладачка (доцент) факультету правничих наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Людиноцентризм і соціальна справедливість у процесі трансформації загальнотеоретичного правознавства цифрової епохи

Сучасне суспільство переживає глибоку трансформацію під впливом цифровізації, яку сміливо можна охарактеризувати як «цифрову революцію». Право як феномен нерозривно пов'язаний з людським буттям, не може ігнорувати вказані тенденції, а тому ми можемо спостерігати, як дедалі більше з'являються нові регулювання використання цифрових технологій, штучного інтелекту, формується судова практика щодо захисту ще донедавна невідомих прав людини — які в умовах цифрової епохи починають викристалізовуватися як окремі права — наприклад, право людини на забуття тощо. І саме в цьому контексті важливо говорити про концепції людиноцентризму як онтологічної основи та соціальної справедливості як цінності права. При цьому людиноцентризм варто розглядати не як перепону чи обмеження для цифрових інновацій, а їхній правовий та етичний компас.

М. Козюбра слушно зазначав: «...право може існувати тільки на благо людини, яка є його основою, творцем і орієнтиром <...>».

Вивчення права як людського феномену, тобто як права, що створюється людьми, служить для забезпечення нормальної їхньої життєдіяльності і здійснюється людьми, є “людським” (“олюдненим”) правом, — одне з основних завдань сучасної теорії права. Така людиноцентристська її переорієнтація має не тільки суттєве світоглядно-методологічне значення для вивчення загальної теорії права, а й відкриває набагато ширші можливості для пошуку права в процесі практичної юридичної діяльності¹.

Отже, концепція людиноцентризму є надзвичайно важливою і при практичному впровадженні цифрових технологій у сучасні процеси, зокрема у сфері публічних послуг, що стосуються соціального захисту.

Своєю чергою, упродовж недавнього часу концепт соціальної справедливості в правознавстві традиційно базувався на ідеях розподілу благ, рівності можливостей, недискримінації та захисту вразливих груп, а соціальні права розглядались як ключовий елемент «розподільчої справедливості», спрямованої на підтримку соціальної згуртованості, солідарності та відносної рівності². У класичній загальнотеоретичній парадигмі соціальна справедливість мислилась як баланс між індивідуальною свободою та суспільним благом.

¹ Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. *Наукові записки*. Т. 168. Юридичні науки. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1fe16112-8179-4e56-a4b2-4cf1226de3eb/content>

² Rittich K. Social Rights and Social Policy: Transformations on the International Landscape. Exploring Social Rights: Between Theory and Practice. Ed. Daphne Barak-Erez and Aeyal M. Gross. London: Hart Publishing, 2007. 109–110. Bloomsbury Collections. Web. 27 Jun. 2023.

Проте з розвитком цифрових технологій та загальним технологічним поступом, з'являється потреба розглядати соціальну справедливість під новим кутом: не лише як розподіл матеріальних благ, а й як рівність у можливостях доступу до цифрових ресурсів, алгоритмів, даних і технологій. Одним із викликів цифрової епохи є так званий «цифровий розрив», під яким розуміється нерівний доступ до цифрових технологій і навичок, що призводить до соціальної нерівності у доступі до можливостей (навчання, праці, участі в суспільному житті). Проблема «цифрової бідності» означає не лише брак пристроїв чи доступу до інтернету, а й брак можливості ефективної участі в цифровому середовищі (наприклад, через низьку цифрову грамотність). Саме тому, поряд із цифровою доступністю, надзвичайно важливим залишається і її «нецифровий варіант» для використання особами, які не мають доступу до цифрових опцій. Також варто вести мову і про доступність самих технологій: використання простої мови, дизайну, «дружнього до користувача», використання голосу для незрячих тощо³.

Аналогічно, дедалі частіше ведуться дискусії щодо проблеми алгоритмічної дискримінації: алгоритми й автоматизовані системи ухвалюють рішення, які можуть системно шкодити певним групам, навіть за відсутності наміру дискримінації — і вже чимало досліджень проведено на цю тематику⁴. У сукупності ці аспекти створюють новий вимір, який традиційні концепції соціальної справедливості мало враховували, а отже, потрібне переосмислення і впровадження рішень, що відповідають викликам часу. Зокрема, такими вже є застосування принципів «*human-in-command*» або «*human oversight*» (які вже знайшли своє офіційне закріплення, зокрема в *EU Artificial Intelligence Act*⁵), оскарження автоматичних рішень, прозорості та підзвітності тощо. Тому при впровадженні цифрових рішень варто враховувати, що штучний інтелект (далі — ШІ) має доповнювати та сприяти, але не замінювати людські рішення, не витісняючи при цьому дискрецію, емпатію тощо⁶.

Негативним прикладом автоматизації без людського нагляду є досвід застосування алгоритму на основі ШІ в Нідерландах податковою службою під час надання допомоги на догляд за дітьми. Система діяла з 2013 р. й автоматично перевіряла заявки на ризики шахрайства. Працівники служби майже завжди підтверджували рішення алгоритму, не перевіряючи їх критично. З часом виявилось, що алгоритм часто помилявся, позначаючи багатьох заявників як шахраїв. Тисячі сімей були зобов'язані повернути отримані на допомогу кошти. Аналіз показав, що алгоритм мав системні упередження: він частіше підозрював у шахрайстві осіб з низькими доходами, іммігрантів і представників етнічних меншин, а також тих, хто не мав громадянства Нідерландів. Система працювала за принципом «чорної скриньки», оскільки під час розслідування виявилось, що навіть службовці, які ухвалювали

³ Frota L., Behrendt C., Razavi S. Digital transformation is pivotal to achieving the goal of universal social protection. ilo.org. URL: <https://www.ilo.org/resource/article/digital-transformation-pivotal-achieving-goal-universal-social-protection>

⁴ Hakkarainen J. Naming something collective does not make it so: algorithmic discrimination and access to justice. *Internet Policy Review*. 2021. Т. 10, № 4. URL: <https://doi.org/10.14763/2021.4.1600>.

⁵ Regulation - EU - 2024/1689 - EN - EUR-Lex. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689>

⁶ Lee-Archer B. Effects Of Digitalization on the Human Centricity of Social Security Administration and Services. *ILO Working Paper 87*. ilo.org. P. 4-5. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@asia/@ro-bangkok/@ilo-beijing/documents/publication/wcms_867391.pdf

рішення, не могли пояснити, чому заявка була позначена алгоритмом як ризикова. У 2021 р. уряд Нідерландів подав у відставку через цю ситуацію, ще відому як «дитячий пільговий скандал». Суд постановив, що система порушила права людини на приватність та справедливе ставлення, адже громадяни, які отримують соціальну допомогу, мають бути правонасіями, а не підозрюваними. Суд також засудив брак прозорості, оскільки уряд не надав інформації, як саме алгоритм оцінював ризики⁷.

Є й інший аспект. Цифровізація зазвичай сприймається як загроза для людиноцентризму (через алгоритмічні упередження, контроль, знеособлення права), проте її також варто розглядати і як допоміжний інструмент при реалізації соціальних прав, забезпечення соціальної справедливості та посилення спроможності органів публічної влади у сенсі ефективнішого, прозорішого та більш інклюзивного надання публічних послуг. Наприклад, цифрова трансформація відкриває для держави можливість зробити соціальну політику адреснішою, мінімізувати корупційні ризики, а також підвищити доступність соціального захисту для осіб, що її потребують.

Яскравим прикладом передової цифровізації у сфері соціального захисту є, зокрема, Естонія. Ця держава активно впроваджує ШІ у публічному секторі, нині використовуючи або розробляючи близько 80 проєктів на основі ШІ. Одним із таких проєктів є система, створена для Естонського фонду страхування від безробіття, яка на основі великих масивів даних із заяв безробітних прогнозує ймовірність працевлаштування та оптимізує роботу працівників служби зайнятості⁸. Водночас наголошується, що впровадження ШІ потребує адаптації правового регулювання для забезпечення відповідальності та дотримання прав людини⁹. Аналогічно, Міжнародна організація праці послідовно наголошує, що в цифровій трансформації та впровадженні технологій важливо підтвердити першочергове значення прав людини та принципів права¹⁰.

У підсумку, збереження і посилення людиноцентризму в праві в цифрову епоху означає не просто адаптацію до сучасного стану речей, а трансформацію чинного регулювання з урахуванням нового технологічного контексту. Попри масову цифровізацію, впровадження ШІ та інших нових технологій, варто пам'ятати, що ШІ покликаний служити людям, а не замінити їх. І в цьому контексті для його правового регулювання та використання, зокрема у сфері публічних послуг, як ніколи актуальною є наскрізна концепція людиноцентризму, адже, за словами професора М. Козюбри, право може існувати тільки на благо людини, яка є його основою, творцем і орієнтиром.

⁷ Lee-Archer B. Effects Of Digitalization on the Human Centricity of Social Security Administration and Services. *ILO Working Paper 87*. ilo.org. P. 15–16. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@asia/@ro-bangkok/@ilo-beijing/documents/publication/wcms_867391.pdf

⁸ Frola L., Behrendt C., Razavi S. Digital transformation is pivotal to achieving the goal of universal social protection. *ilo.org*. URL: <https://www.ilo.org/resource/article/digital-transformation-pivotal-achieving-goal-universal-social-protection>

⁹ AI to Help Serve the Estonian Unemployed – e-Estonia. *e-Estonia*. URL: <https://e-estonia.com/ai-to-help-serve-the-estonian-unemployed/>

¹⁰ Frola L., Behrendt C., Razavi S. Digital transformation is pivotal to achieving the goal of universal social protection. *ilo.org*. URL: <https://www.ilo.org/resource/article/digital-transformation-pivotal-achieving-goal-universal-social-protection>